

Харківського повіту (1913 р.) [14, 746] та в с. Нижня Сироватка (1914 р.) [31, 7].

Детальне опрацювання наявної літератури і джерел із цієї проблеми переконує, що і на сьогодні вона висвітлена не повністю. По-перше, потребують додаткового вивчення й уточнення такі аспекти, як кількісна характеристика масового селянського руху та методика статистичних підрахунків, оскільки серед учених і досі немає єдиної думки з цього приводу. По-друге, цікавим і загадковим залишається той факт, чому селяни не хотіли приймати аграрну реформу, яка, безперечно, була спрямована на покращення їхнього життя.

1. Історія селянства Української РСР: У 2 т. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1967.
2. Історія УРСР: У 2 т. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1967.
3. Історія Української РСР. – У 8-ми т. і 10-ти кн. – Т. 4. – К., 1979.
4. История СССР: С древнейших времён до наших дней. – В 12-ти Т. – Том 4. – М., 1968.
5. Шестаков А.В. Очерки по сельскому хозяйству и крестьянскому движению в годы первой мировой войны и перед Октябрём. – М. – Л., 1927.
6. Погребинський О. Столітинська реформа на Україні. – Одеса, 1931.
7. Крастынь Я. Революционная борьба крестьян в годы империалистической войны (1914-1916 гг.) – М., 1932.
8. Лось Ф.Є. Україна в роки столітинської реакції. Нариси з історії України. – К., 1944.
9. Лавров П.А. Рабочее движение на Украине в 1913-1914 гг. – К., 1957.
10. Демченко М.В. Робітничий і селянський рух на Україні в період столітинської реакції (1907-1910 рр.) – К., 1959.
11. Дубровский С.М. Столытинская земельная реформа. Из истории сельского хозяйства и крестьянства России в начале XX века. – М., 1963.
12. Лось Ф.Є. Селянські рухи на Україні в роки столітинської реакції // Наукові записки Інституту історії. – Т. 1. – К., 1943.
13. Мальцева Н.А. О количестве крестьянских выступлений в период столытинской аграрной реформы // История СССР. – 1965. – № 1.
14. Михайлюк А.Г. Крестьянское движение на Украине в период нового революционного подъёма (1910-1914 гг.) // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1964. – Кишинёв, 1966.
15. Опря А.В. Роль крестьянского поземельного банка в проведении столытинской аграрной реформы на Украине (1906-1916 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Днепропетровск, 1982.
16. Майстренко В.С. Столітинська аграрна реформа в Харківській губернії: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Харків, 1997.
17. Бочаров В.В. Столітинська аграрна реформа в Катеринославській і Харківській губерніях (1906-1916 рр.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Донецьк, 2001.
18. Лавров П.А. Рабочее движение на Украине в период нового революционного подъёма 1910-1914 гг. – К., 1966.
19. Робітничий рух на Україні в роки реакції (Червень 1907 р. – жовтень 1910 р.) Збірник документів. – К., 1965.
20. Крестьянское движение в России. Июнь 1907 – июль 1914 г.: Сборник документов. – М. – Л., 1966.
21. Лось Ф.Є., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі 1907-1914 рр. – К., 1976.
22. Михайлюк О.Г. Революційна боротьба селянства між двома революціями (червень 1907 – лютий 1917 рр.) –

- Дис... доктора іст. наук. – Луцьк, 1967.
23. Герасименко О.В. З історії селянських виступів у Харківській губернії на початку XX ст. (1900 – лютий 1917 рр.) // Український селянин: Зб. наукових праць / За ред. С.В. Кульчицького, А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський державний університет ім. Б. Хмельницького, 2003. – Вип. 7.
  24. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3160.
  25. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3420.
  26. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3106.
  27. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3141.
  28. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3165.
  29. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3244.
  30. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 3238.
  31. ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 287. – Спр. 5038.

I. В. Кучера

ДІЯЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У серпні 1914 р. між російськими військами Південно-Західного фронту та австро-угорськими арміями розпочалися активні бойові дії, у результаті яких росіяни окупували значну частину західноукраїнських земель. Перспектива інтеграції Східної Галичини з Російською імперією спонукала окупаційну владу до вироблення пріоритетних напрямів економічної політики в краї. У цьому зв'язку її уряд надавав важливого значення вирішенню земельного питання.

Дослідженню соціально-економічних факторів, які разом із політичними й морально-психологічними набули чи не найбільшого значення за своїм впливом на перебіг війни та її результати, присвячено праці О. Реєнта, О. Сердюка, С. Макаручка, О. Мазура та ін. [1, 2, 3]. Проте економічні реформи в сільському господарстві Східної Галичини залишилися поза увагою вітчизняних науковців. Метою цієї розвідки стало висвітлення діяльності російської окупаційної адміністрації в аграрному секторі економіки краю в 1914-1917 рр. Об'єкт вивчення – діяльність російської окупаційної влади в аграрному секторі Східної Галичини, предмет – вирішення земельного питання.

Перша світова війна призвела народне господарство Східної Галичини до розорення. Унаслідок воєнних мобілізацій, проведених австрійськими властями на початку війни і масових арештів, у селянських господарствах залишилося менше ніж 50% працездатних чоловіків. У зв'язку з проведенням безперервних військових операцій майже припинилося постачання сільського господарства машинами та мінеральними добривами. Значно погіршився стан справ у тваринництві. Чиновники російської адміністрації на воєнні потреби забрали багато коней, корів та волів. Відсутність ветеринарної допомоги сприяла поширенню різних захворювань худоби. Все це негативно позначилося на ході сільськогосподарських робіт.

Руйнування і без того слабкої матеріально-технічної бази сільського господарства, зменшення кількості робочої сили призвели до скорочення посівних площ, зниження врожайності

сільськогосподарських культур. Так, у Дрогобицькому повіті не було засіяно понад 50% посівної площі, у Львівському – 75%, у Рогатинському і Бібрцькому – 85%, а в Рава-Руському повіті поля не засівалися зовсім [4, 14, 50, 71].

Господарська розруха, яка охопила аграрний сектор економіки східногалицьких земель, викликала вже у 1914 р. масовий голод серед населення, інтенсивні міграційні процеси, вимивання сільського населення в міста, їх пролетаризацію та люмпенізацію. Природним наслідком такого стану стало швидке підвищення цін на продукти харчування та предмети першої необхідності. У січні 1916 р. у Львові ціни на хліб зросли проти рівня 1913 р. більше ніж у 2 рази, на картоплю – у 2,7, м'ясо – у 3, сіль і масло – у 5. Таке становище було і в Снятинському повіті, де ціни на найнеобхідніші продукти харчування зросли на 200%, а в Тлумацькому повіті – у 3-4 рази [5, 232]. Аналогічна ситуація склалася і в Богородчанському повіті, де не вистачало картоплі – основного продукту харчування населення, а борошна і хліба взагалі не можна було дістати. У той же час реальна заробітна плата жителів Східної Галичини знизилася майже в 2 рази [6, 87].

За таких умов окупаційна адміністрація змушена була спрямувати основні зусилля в галузі соціально-економічної політики на забезпечення елементарної життєдіяльності населення регіону й уникнення проявів голоду та масових захворювань. Крім того, необхідність перетворення галицького селянства в опору російської влади вимагала від її чиновників вирішення передусім аграрного питання.

Восени 1914 р. депутат Державної думи Росії Д. Чихачов, який перебував у розпорядженні генерал-губернатора Галичини, у “Короткій доповідній записці”, адресованій Миколі II, наголосив на необхідності проведення цілої низки заходів, спрямованих на покращення становища місцевого малоземельного селянства насамперед за рахунок придбання російською казною приватновласницьких земель. У зв'язку з цим він пропонував Селянському поземельному банку і Міністерству землеробства Росії негайно відрядити в Східну Галичину краших спеціалістів-практиків, які б до часу заключення мирного договору виробили всебічно обдуманий план вирішення цього важливого питання [7, 3].

Крім того, подолати проблему галицьких безземельних селян Д. Чихачов рекомендував шляхом ліквідації місцевого єврейського землеволодіння. На його думку, реалізувати цей задум було можливо тільки в умовах військового часу, скориставшись із того, що частина євреїв-землевласників покинула свої обійстя і виїхала вслід за австрійськими військами [7, 9-9 зв.].

Офіційний Петербург уже мав досвід такої політики в Царстві Польському, де своїм економічним законодавством 1860-х рр. підтримував селян проти повсталого польського дворянства, і у зв'язку з галицькою ситуацією також приступив до розгляду заходів, спрямованих на реорганізацію земельних відносин, з огляду на те, що в цьому випадку вони повинні були змінити в регіоні і національно-політичний баланс.

Для вивчення соціально-економічних відносин в аграрному секторі економіки краю у Східну Галичину було відряджено спеціальну комісію, яку очолив ревізор Головного управління землеробства і

землеустрою Росії А. А. Кофод [8]. Детально проаналізувавши стан селянських господарств, він прийшов до висновку, що основні заходи російського уряду повинні спрямовуватися на купівлю через відділення Селянського банку земель у польських поміщиків та євреїв і передачу їх селянам. Однак позицію А. Кофода поділяли не всі члени комісії. Більшість із них відстоювала думку, що такі дії не принесуть бажаного результату через місцеві особливості. По-перше, у Східній Галичині не було фонду державних земель, які можна було б використовувати для наділення селян землею. По-друге, під впливом безземелья ціни на землю були дуже високими і не відповідали її прибутковості (вартість 1 га = 600 крб.). Члени комісії наполягали на тому, що купівля землі через Селянський банк є нерентабельною і пропонували вирішити земельне питання шляхом переселення галицьких селян до Сибіру [8].

27 вересня 1914 р. генерал-губернатор Галичини Г. О. Бобринський видав циркуляр про конфіскацію майна великих землевласників, які втекли під час наступу російських військ і не залишили своїх представників [9, 1]. Однак уже 13 листопада надійшло додаткове роз'яснення до циркуляру, згідно з яким конфіскації підлягали лише ті маєтки, діяльність власників яких носила злочинний характер щодо російської влади. Насправді ж не завжди відбувалася ліквідація земельної власності навіть тих польських поміщиків, які відкрито виступали проти Росії. Підтвердженням нашої думки служить указ, виданий 7 грудня 1914 р. тернопільським губернатором, у якому він розпорядився не конфісковувати маєтки графів Боварських, які через міжнародні організації добивалися збереження за ними прав на землю в районах, зайнятих російськими військами [10, 7].

Окупаційна адміністрація захищала майнові інтереси великих землевласників. Їхні помістя, покинуті без уповноважених на це представників, підлягали охороні поліції. Таку позицію в цьому питанні Г. Бобринський, а згодом, у 1916 р., Ф. Трепов аргументували тим, що “не варто без особливої в цьому потреби наносити збитки майбутнім підданам своєї держави” [11, 103].

Представники російських властей допомагали поміщикам розправлятися з селянами. У цьому можна переконатися на прикладі селян із Перемишлянської губернії. Весною 1915 р. вони звернулися до градоначальника М. Глушкевича з питанням, чи можна забирати землю польських поміщиків і ділити її поміж селянами. Водночас селяни наполягали на тому, що це питання бажано розв'язати якомога швидше, бо наближається час сівби. У відповідь було дано розпорядження про арешт делегації і її ув'язнення [12, 110].

Отже, незважаючи на спроби російського уряду реорганізувати в Східній Галичині систему аграрних відносин, на практиці нова влада відстоювала інтереси великих землевласників і повністю проігнорувала інтереси селянства.

Весною 1915 р. перед сільським населенням Східної Галичини постала ціла низка проблем, пов'язаних із початком весняно-польових робіт. Тому ще в січні 1915 р. у Міністерстві внутрішніх справ Росії було прийнято рішення створити при управлінні генерал-губернатора Галичини Особливий урядовий

продовольчий відділ. Із цією метою в розпорядження Г. О. Бобринського було відряджено спеціальну комісію, до складу якої ввійшли: гродненський статський радник Барков, чиновник особливих доручень Уоппельмайер, статський радник Меркулов і земський начальник Нижньогорської губернії Шигорин. Її завдання полягало у вивченні продовольчої ситуації, що склалася в окупованих повітах краю [13, 4]. За результатами обстеження було зроблено висновок про необхідність заготівлі й постачання насіннєвого матеріалу, коней і продуктів харчування для місцевого населення. Нагляд за організацією допомоги населенню Східної Галичини головнокомандувач арміями Південно-Західного фронту доручив генерал-майору Добронравому, який прибув до Львова на початку лютого 1915 р. Згодом продовольчий відділ очолив В. О. Бобринський.

За підрахунками працівників продовольчого відділу, для проведення весняної сівби 1915 р. населенню Східної Галичини необхідно було доставити: ярої пшениці – 372500 пудів, жита – 7100, ячменю – 541400, вівса – 917800, гречки – 112900, кукурудзи – 59000, гороху – 128200, картоплі – 239200, конюшини – 26200. Усього – 2404400 пудів посівного матеріалу. Крім того, для проведення весняно-польових робіт вимагалось не менше ніж 32813 коней і 18577 голів великої рогатої худоби [3, 103].

Цілком очевидно, що ці цифри не відображали справжніх потреб жителів краю. Як свідчить повідомлення начальника Старо-Самбірського повіту, мешканці сіл Стрілки, Тисовець, Лопушани-Хоміно, Головецьке в лютому 1915 р. відмовилися заповнювати опитувальні листки під час проведення чиновниками російської адміністрації перепису майна і втрат, завданих військовими діями. Свою відмову вони аргументували страхом, що, у випадку повернення австрійських військ, їм загрожуватиме шибениця або розстріл за отриману допомогу [14, 185].

Наступним кроком на шляху подолання продовольчої кризи в Східній Галичині стало наділення малоземельних і безземельних селян на умовах оренди дрібними ділянками землі з поміщицьких володінь, власники яких втекли разом із австрійськими військами при відступі. Однак і в цьому випадку наділення селян землею проходило з вигодою для великих землевласників. Селянин повинен був платити за орендовану землю. Оренда поширювалася лише на термін весняної сівби і збору врожаю. Кошти, виручені від оренди, надходили в депозит казначейства з тим, щоб пізніше виплатити їх власникам землі [15, 1-2].

У період другої окупації російськими арміями Східної Галичини питання про обробіток селянами земельних наділів вивчалось на рівні вищого військового командування. 29 січня 1917 р. головнокомандувач арміями Південно-Західного фронту О. Брусиллов видав “Обов’язкову постанову”, у якій зобов’язував землевласників, населення Галичини й Буковини, зайнятих російськими військами, обробляти землю. Порушники “Постанови” притягувалися до адміністративної відповідальності: ув’язнення терміном на 3 місяці або сплати штрафу в розмірі 3 тис. крб. [16, 168].

На проведення весняно-польових робіт 1917 р. із воєнного фонду було виділено 2 млн. крб. У зв’язку з

нестачею робочих рук Ф. Трепов дозволив галицьким біженцям повернутися в зону військових дій, якщо вони відразу ж будуть задіяні на польових роботах [17, 4].

Однак через відсутність посівного матеріалу, робочої худоби й елементарного сільськогосподарського реманенту більшість селян відмовилася від земельних ділянок. Про недостатню організацію допомоги місцевому населенню у зв’язку з проведенням весняно-польових робіт свідчать такі цифри: за даними продовольчого відділу станом на 15 липня 1915 р. кількість прийнятих вантажів із Росії налічувала тільки 130637 пудів насіння, що становило 5,4% від необхідного. Крім того, допомога населенню насінням надавалася на умовах оплати готівкою і в кредит тим, хто заплатив при закупівлі 25% готівкою. Решту суми покупець зобов’язувався заплатити не пізніше 1 березня 1916 р. Найбіднішому населенню планувалося видавати насіння в кредит без завдатку [18, 105].

Для забезпечення селян робочою худобою продовольчий відділ закупив 3065 коней. Однак вони прибули в Східну Галичину із запізненням і були в такому поганому стані, що навіть при значних пільгах, що надавалися під час їх купівлі, погано розпродувалися. Через обставини військового часу 2233 коней було передано інтендантству військового генерал-губернатора й евакуйовано до Росії [3, 104].

30 квітня 1915 р. з огляду на закінчення посівного періоду та кампанії, пов’язаної з постачанням насіннєвого матеріалу в Східну Галичину, наказом міністра внутрішніх справ Росії М. Маклакова створена при продовольчому відділі комісія була розформована і припинила свою роботу [13, арк. 6].

Таким чином, анексія Російською імперією території Східної Галичини мала трагічні наслідки для українського населення. Вона принесла галицьким землям руйнацію господарства, гальмування поступального розвитку та деформацію структури виробництва. В умовах військового часу російська окупаційна влада змушена була спрямовувати основні зусилля в галузі соціально-економічної політики на ліквідацію руйнівних наслідків війни та інших соціальних негараздів. У сільському господарстві російські чиновники прагнули привернути на свій бік бідніші верстви селянства. Вони, керуючись популізмом, заявляли про перерозподіл земельних ресурсів за рахунок конфіскацій маєтків австрійського поміщицтва та єврейської власності, а на практиці відстоювали інтереси великих землевласників.

1. Реснт О. П., Сердюк О. В. *Перша світова війна і Україна*. – К.: Генеза, 2004.
2. Макачук С. А. *Етносоціальне розвиток і національні відносини на западноукраїнських землях в період імперіалізму*. – Львів: Вища школа, 1983.
3. Мазур О., Мороховський В. *Наслідки війни для села Східної Галичини // Перша світова війна і слов’янські народи. Матеріали Міжнародної наукової конференції (14 – 15 травня 1998 р.)*. – К., 1998.
4. *Центральний державний історичний архів у м. Києві (далі – ЦДАК України)*. – Ф. 365. – Оп. 1. – Спр. 142.
5. *Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX ст. (1900-1919 роки)*. – К.: Видавництво АН

- Української РСР, 1960.
6. Герасименко М. П., Кравець М. М., Ковальчак Г. І. До питання про характер подій в Східній Галичині на початку листопада 1918 р. // Український історичний журнал. – 1959. – № 8.
  7. ЦДАК України. – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 107.
  8. Львовський вестник. – Львов, 1915 г., 14 марта.
  9. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДАУЛ). – Ф. 694. – Оп. 1. – Спр. 1.
  10. Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 322. – Оп. 1. – Спр. 37.
  11. Савченко Н. В. Восточная Галиция в 1914-1915 годах (этносоциальные особенности и проблема присоединения к России) // Вопросы истории. – 1996. – № 11-12.
  12. Осечинський В. К. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму. – Львів: книжково-журнальне видавництво, 1954.
  13. ЦДАК України. – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 370.
  14. ЦДАК України. – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 220.
  15. ЦДАУЛ – Ф. 645т. – Оп. 1. – Спр. 6.
  16. ЦДАК України. – Ф. 361. – Оп. 1. – Спр. 1268.
  17. ДАТО – Ф. 322. – Оп. 1. – Спр. 247.
  18. Бахтурина А. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. – М., 2000.

Реєнт О.П.

КРИЗОВІ ТЕНДЕНЦІЇ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ ЕКОНОМІКИ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (ЛИПЕНЬ 1914 - ЛЮТИЙ 1917 рр.) (Закінчення)

Машинно-технічна база сільського господарства України в роки війни

Сільське господарство України розвивалося на початку ХХ ст. у своєрідних умовах. Внаслідок малоземелля і відсутності достатніх грошових заощаджень більшість селян обмежувалася використанням переважно звичайних сільськогосподарських знарядь праці – кіс, серпів, однолемішних плугів, борін тощо. Сільськогосподарські машини застосовувалися переважно в поміщицьких господарствах. Навіть власники великих економій широко використовували замість техніки наймний на селі надлишок дешевих робочих рук разом з кінями, волами й традиційним сільськогосподарським інвентарем. І тільки в степових районах України, де завжди була величезна потреба в прийшлих робітниках, сільськогосподарська техніка широко проникала не тільки в поміщицькі, але й заможні сільські господарства.

Однак загальний рівень механізації сільського господарства в царській Росії був надто низьким. Зокрема, відношення потужності механічних двигунів, які використовувались у сільському господарстві, до живої робочої сили і худоби у порівнянні з іншими країнами було наступним: у Великій Британії – 152%, у Німеччині – 189%, у США – 420%, у Російській імперії – 24% [1, 274]. Вартість діючого парку сільськогосподарських машин становила напередодні війни 425 млн. крб., тоді як у США вже на початку ХХ ст., вона досягла 5,8 млрд. крб. [2, 64].

Висвітлення цієї проблеми у вітчизняній історіографії відзначається певною тенденційністю. Наводяться розрізнені цифри щодо використання сільськогосподарської техніки, акцентується увага на ролі України, частка якої у загальноімперському виробництві сільськогосподарських машин і знарядь праці становила близько половини, а то й більше продукції. Звертається увага на залежність сільського господарства України від імпорту зарубіжної техніки. У дійсності ситуація на ринку сільськогосподарських машин і знарядь праці була набагато складнішою.

В царській Росії, де переважна більшість населення займалася землеробством, ніколи не вироблялося навіть достатньої кількості кіс і серпів, конче необхідних для селянських господарств. На всій території величезної імперії налічувалось у 1908 р. 9 підприємств, які виробляли різноманітний сільськогосподарський інвентар – коси, серпи, лопати, вила тощо. На них працювало 1120 робітників й було виготовлено близько 210 тис. шт. серпів і кіс на загальну суму в 65,5 тис. крб. Але в Україні не було жодного підприємства цього виробничого профілю. За таких обставин задовольнити потреби селянських господарств міг тільки імпорт. За 1904–1908 рр. до царської Росії було імпортовано серпів і кіс на 5млн. крб. [3], тобто близько 1 млн. крб. на рік. Імпорт кіс у 1911 р. перевищив 1183 тис. крб., з них на 1105 тис. крб. було завезено з Австрії [4]. Повніші дані щодо імпорту кіс і серпів наводимо в таблиці 2.21.

Таблиця 2.21

Імпорт кіс і серпів у 1904–1908 рр. (тис. руд.) [5]

Роки	З Австро-Угорщини		З Німеччини		З Великої Британії	
	Коси	Серпи	Коси	Серпи	Коси	Серпи
1904	154	5,8	10,8	0,4	0,8	2,5
1905	132	2,7	6,7	0,4	–	1,5
1906	157	2,6	9,4	0,6	0,1	2,9
1907	147	5,4	19,1	1,6	1	2,6
1908	162	1,1	7,6	1,8	–	1,9
Загалом	753	17,6	53,6	4,8	1,9	11,4

Наведені в таблиці дані засвідчують, що селяни користувалися в основному австрійськими косами, питома вага яких в імпорті, без урахування шведського заводу, перевищувала 93%. І так тривало роками й десятиліттями. У війну царська Росія втягнулася, маючи, за даними Міністерства землеробства, трьохмільйонний запас тих же австрійських кіс. Шелест зрізаних ними хлібів і трав у роки війни супроводжувався голосним обуренням засобів масової інформації щодо германського засилля на імперському ринку. За визнанням О.О.Бобринського, запас кіс у 1916 р. повністю вичерпався, оскільки робочі строки їх використання становили в селянських господарствах близько чотирьох років [6]. Банальна, на перший погляд, коса стала на третьому році війни надзвичайно важливим чинником, який впливав на суспільну свідомість. Її відсутність на ринку стала символізувати повне безсилля промисловості царської